

Magdalena Lemańczyk

Instytut Kaszubski w Gdańsku

Hartmut Koschyk: polityczny i prywatny bilans doświadczeń w kontekście polityki mniejszościowej

Hartmut Koschyk, *Heimat – Identität – Glaube. Vertriebene – Aussiedler – Minderheiten im Spannungsfeld von Zeitgeschichte und Politik*, 1. wyd., EOS Verlag, St. Ottilien 2018, ss. 463.

Książka autorstwa Hartmuta Koschyka pt. *Heimat – Identität – Glaube. Vertriebene – Aussiedler – Minderheiten im Spannungsfeld von Zeitgeschichte und Politik*, stanowi interesującą próbę ukazania wzajemnych związków pomiędzy pojęciami *Heimat*, tożsamość i wiara w kontekście historycznym i politycznym oraz z perspektywy osobistych doświadczeń autora.

Publikacja jest także próbą politycznego i osobistego bilansu działalności Koschyka, po zakończeniu jego długoletniej aktywności politycznej m. in. jako deputowanego do niemieckiego Bundestagu (1990–2017), Pełnomocnika Rządu Federalnego ds. Wysiedlonych i Mniejszości Narodowych (2014–2017) oraz Sekretarza Generalnego Związku Wypędzonych (1987–1991).

Omawiana publikacja ma charakter popularyzatorski, składa się z przedmowy autora, wprowadzenia, pięciu rozdziałów, części podsumowującej pełniącej funkcję zakończenia, wykazu wykorzystanej literatury, noty o autorze, wykazu osób i miejscowości.

Książka ma układ problemowo-chronologiczny, w każdym z rozdziałów autor przedstawia procesy odnoszące się do wypędzonych i przesiedlonych Niemców po II wojnie światowej oraz mniejszości niemieckich w Europie i w państwach byłego bloku wschodniego, osadzając je w szerszym międzynarodowym kontekście społeczno-politycznym, historycznym, prawnym i gospodarczym. Dostępna literatura naukowa, popularnonaukowa i wspomnieniowa, zarówno polskich, jak i niemieckich autorów,

w dostatecznej mierze przedstawia problematykę podjętą także w książce Hartmuta Koschyka¹. Istotnym walorem tej książki jest natomiast zaprezentowanie przez Koschyka jego politycznych doświadczeń, wraz z kulisami międzynarodowej polityki, oraz prywatnych odniesień – choć mógłby zamieścić ich autor znacznie więcej. Rzadko bowiem czytelnik ma okazję zapoznania się z opiniami polityka i urzędnika wysokiego szczebla, posiadającego tak bogate doświadczenie w dziedzinie prowadzenia polityki względem mniejszości narodowych.

Już w przedmowie autor przedstawia kontekst pochodzeniowy swój i swojej rodziny, podkreślając, iż jest synem wypędzonych Górnoszlązaków, którzy po wojnie osiedlili się w Frankonii. Prywatne odniesienia wyjaśniają również w części postawy i opinie autora odnośnie do procesów politycznych w Europie, kwestii powojennego transferu ludności niemieckiej (i za taką uważaną), kwestii praw mniejszości narodowych w Europie.

Na uwagę zasługują kwestie dobrze przedstawionych przez Koschyka wymiarów integracji osób przybyłych do obydwu państw niemieckich po 1945 roku – od problemów komunikacyjnych (językowych), kulturowych i wyznaniowych (nawet w ramach tego samego wyznania były różnice pomiędzy ludnością zasiedziłą a napływową, czego przykładem są pogrzeby, śluby, świętowanie Bożego Narodzenia czy Wielkanocy, pielgrzymki itd.), przez problemy z adaptacją fizyczną do nowego środowiska, problemy niższego statusu społeczno-ekonomicznego utrudniającego awans społeczny i zawodowy, trudności ze znoszeniem traumy wypędzenia, ucieczki i rozłąki z najbliższymi, po problemy z międzypokoleniowym transferem języka i kultury (tej, którą nabyli w miejscu pochodzenia). Interesujące jest ponadto podjęcie kwestii małżeństw mieszanych i miejsca kobiet oraz ich szans życiowych. Jest to bardzo ważne zagadnienie, zwłaszcza że to kobiety przejmowały zazwyczaj rolę wychowania następnych pokoleń i to od nich zależało, jaki kształt przyjmie transmisja międzypokoleniowa kultury i języka. Autor poruszył zatem ważki problem podwójnej obcości wypędzonych, uciekinierów i przesiedleńców w nowych miejscach osadnictwa. Z jednej strony czuli się oni wyobcowani w zupełnie nowych warunkach, z drugiej zaś – postrzegani byli jako obcy przez członków społeczeństwa przyjmującego. Co istotne, analogiczne problemy występowały także wśród ludności niemieckiej zamieszkałej po 1945 roku w krajach Europy Środkowej i Wschodniej.

Na tle powyższych zjawisk autor w interesujący sposób zaprezentował wzajemne związki Kościołów ewangelickiego i katolickiego w Niemczech i polityki w procesie

¹ Zob. A. Kossert, *Kalte Heimat. Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945*, Siedler Verlag, München 2008; P. Madajczyk, *Niemcy polscy 1944–1989*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2001; M. Mazurkiewicz, *Spór o pamięć. Polityczne następstwa powojennych wysiedleń Niemców w pozimnowojennych relacjach polsko-niemieckich i czesko-niemieckich*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2016; P. Ther, *Die Außenseiter. Flucht, Flüchtlinge und Integration im modernen Europa*, Suhrkamp Verlag, Berlin 2017; D. Bingen, W. Borodziej, S. Troebst (red.), *Vertreibungen europäisch erinnern? Historische Erfahrungen. Vergangenheitspolitik: Zukunftskonzeptionen*, seria: Veröffentlichungen des Deutschen Polen-Instituts Darmstadt, nr 18, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2003; A. Dziurok, P. Madajczyk, S. Rosenbaum (red.), *Władze komunistyczne wobec ludności niemieckiej w Polsce w latach 1945–1989*, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2016.

integracji społecznej, podkreślając jednocześnie rolę ekumenizmu, wspierającego podtrzymywanie tradycji religijnych i tożsamości grupowej.

W rozdziale pierwszym pt. *Heimat – Nation – Staat im 18. und 19. Jahrhundert* Koschyk podjął problem osobliwości pojęcia *Heimat* w języku i kulturze niemieckiej, które w wielu innych językach nie znajduje bezpośredniego przełożenia, w większości odnosząc się do pojęcia ojczyzny w rozumieniu terytorium narodowego (np. *homeland, patria*)².

Moim zdaniem kluczowe w rozdziale pierwszym jest podkreślenie przez autora skutków nieodpowiednich według niego rozwiązań w kwestii mniejszościowej i niezrozumienia teże w dyskursie politycznym przed i po I wojnie światowej. Poruszoną w rozdziale pierwszym tematykę osadził Koschyk umiejętnie w kontekście politycznym i historycznym, ukazując złożoność zjawisk.

Rozdział drugi pt. *Die deutschen Heimatvertriebenen im Kontext deutscher und europäischer Teilung und Einheit* ukazuje położenie niemieckich wypędzonych w obydwu krajach niemieckich na tle podziału oraz późniejszego zjednoczenia Niemiec i Europy.

Autor przedstawił problem włączania uciekinierów, wypędzonych i wysiedlonych Niemców z Europy Środkowej i Wschodniej do społeczeństw w zachodnich i wschodnich strefach okupacyjnych Niemiec – późniejszej Republiki Federalnej Niemiec oraz w Niemieckiej Republice Demokratycznej. Na uwagę zasługują analizy Koschyka dotyczące procesów gruntownych przemian społeczeństw w obydwu krajach niemieckich związane z włączaniem kilku milionów osób napływowych, tj. zmiany struktury społeczno-demograficznej, ale także przemian krajobrazu kulturowego i wyznaniowego oraz kierunków polityki wewnętrznej i zagranicznej obydwu krajów niemieckich.

Autor przedstawił również punkty kulminacyjne związane z instytucjonalizacją polityki w środowiskach wypędzonych w RFN, jak np. powołanie w 1948 roku Ogólnego Przedstawicielstwa Wypędzonych ze Wschodu (*Gesamtvertretung der Ostvertriebenen*), powstanie w 1949/1950 roku we Frankfurcie organizacji dachowych pod nazwą Zjednoczenie Ziomek Wschodnioniemieckich (*Vereinigten Ostdeutschen Landsmannschaften, VOL* – w sierpniu 1953 roku przekształconej w *Verband der Landsmannschaften, VdL*) oraz Centralnego Związku Wypędzonych Niemców (*Zentralverband der Vertriebenen Deutschen, ZvD*, a od roku 1951 *Bund der Vertriebenen Deutschen*). Zdaniem Koschyka funkcjonowanie dwóch związków, tj. ZvD i VOL, które określił trafnie jako „*Verbandsdualismus*” (s. 142), było zjawiskiem niekorzystnym z punktu widzenia spójności polityki wypędzonych. Momentem kluczowym dla środowiska wypędzonych było także uchwalenie przez oba powyższe ugrupowania dnia 5 sierpnia 1950 roku tzw. Karty Niemieckich Wypędzonych ze Stron Ojczystych (*Charta der deutschen Heimatvertriebenen*), uchwalenie w 1953 roku Federalnej Ustawy o Wypędzonych i Uchodźcach” (*Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge, BVFG*),

² Na gruncie polskim wielowymiarową kategorię ojczyzny zaproponował Stanisław Ossowski, tj. kategorię ojczyzny prywatnej, stanowiącej odpowiednik terminu *Heimat*, ojczyzny ideologicznej, zbieżnej z terminem *Vaterland*, oraz ojczyzny ideologicznej zbiorowości regionalnej. Zob. S. Ossowski, *Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny*, w: idem, *Z zagadnień psychologii społecznej. Dzieła*, t. 3, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1967, s. 210 i n.; idem, *Zagadnienia więzi regionalnej*, w: ibidem, s. 251 i n.

czy powołanie dnia 27 października 1957 roku Związku Wypędzonych (Bund der Vertriebenen, BdV).

Faktografia zawarta w tej części jest przedstawiona w sposób staranny i dopracowany w szczegółach, natomiast nie jestem do końca przekonana, czy dobrym zabiegiem ze strony autora jest ciągle powoływanie się i nawiązywanie w kolejnych rozdziałach do idei Karty – dokumentu kontrowersyjnego i mało obiektywnego.

Interesujące natomiast są refleksje autora z perspektywy doświadczeń zawodowych, np. komentarze dotyczące instytucjonalizacji BdV (i Ziomkostw) i ich roli w utrzymywaniu spójności grupowej, kultury i tradycji Niemców pochodzących z Europy Środkowej i Wschodniej oraz byłych krajów Związku Radzieckiego, analizy politycznego wymiaru działalności BdV, postępującej tabuizacji i marginalizacji problematyki ucieczek i wypędzeń w przestrzeni publicznej społeczeństwa niemieckiego oraz świadomość negatywnych skutków retoryki Związku Wypędzonych, kojarzonego najczęściej z rewanżyzmem i rewizjonizmem.

Można polemizować z kwestią tabuizacji upamiętniania losów Niemców wysiedlonych po II wojnie światowej z krajów Europy Środkowej i Wschodniej oraz marginalizacji tej tematyki, które Koschyk podtrzymuje w książce, zwłaszcza w kontekście opracowań naukowych wyraźnie wskazujących, że pomimo niesymetryczności i nierównoczesności działań upamiętniających w obydwu krajach niemieckich, polityka upamiętniająca środowisk tzw. wypędzonych była systematycznie kontynuowana przez różne instytucje i osoby w wielu obszarach, m.in.: pomników, cmentarzy, wystaw w muzeach i izbach regionalnych (*Heimatstuben*), sztuki, filmie, publikacjach naukowych i wspomnieniowych³.

W rozdziale trzecim pt. *Die Aufarbeitung von Flucht und Vertreibung und die Traumata von Vertriebenen und Flüchtlingen in Deutschland und Europa* autor zaprezentował proces włączania do społeczeństw obu krajów niemieckich tych osób, które w następstwie ucieczek, wypędzeń i deportacji przybyły do nowo utworzonej Republiki Federalnej Niemiec oraz Niemieckiej Republiki Demokratycznej. W rozdziale znaleźć można wiele przykładów – obecnych również w literaturze fachowej – sytuacji przesiedleńców w obozach przejściowych, kwestii wykluczenia społecznego i ekonomicznego (bezrobocia, braku ubezpieczenia społecznego). Ciekawy jest szczegółowo opisany przez Koschyka przypadek niemiecko-czechosłowackich regulacji, kluczowych dla polityki Ziomkostwa Niemców Sudeckich, m. in. „Deklaracji z Eichstätt”/„Die Eichstätter Erklärung“ (30 listopada 1949), „Deklaracji z Detmold”/„Die Detmolder Erklärung” (24/24 stycznia 1950), „Porozumienia z Wiesbaden”/„Das Wiesbadener Abkommen” (4 sierpnia 1950) oraz wspomnianej już Karty Niemieckich Wypędzonych (5 sierpnia 1950).

³ E. Hahn, H.H. Hahn, *Die Vertreibung im deutschen Erinnern. Legenden, Mythos, Geschichte*, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn 2010; M. Kittel, *Vertreibung der Vertriebenen? Der historische Deutsche Osten in der Erinnerungskultur der Bundesrepublik (1961–1982)*, Oldenbourg Verlag, München 2006; P. Madajczyk, „Vertreibung” w niemieckiej pamięci historycznej, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2017, nr 25, z. 2, s. 125–133; S. Scholz, *Vertriebenen Denkmäler. Topographie einer deutschen Erinnerungslandschaft*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 2015.

Ponadto w rozdziale trzecim autor zaprezentował proces kształtowania dyskursu wokół wypędzeń i wypędzonych po 1990 roku w polityce, nauce i społeczeństwie w zjednoczonych Niemczech i w Europie, kładąc nacisk na poszerzenie perspektywy i wskazując podobne według niego przypadki w Europie, np. kontekst wydarzeń na Bałkanach na początku lat dziewięćdziesiątych.

Szczegółowo potraktował Koschik analizę kwestii niezwykle istotnej dla stosunków polsko-niemieckich, mianowicie kwestii granicznej i przemian stanowiska władz BdV na tle przemian generacyjnych wewnątrz tej organizacji, przemian politycznych w Niemczech oraz stosunków międzypaństwowych (np. z Polską i Czechami). Jednocześnie autor nie pominął kwestii z dzisiejszej perspektywy dla niego niewygodnej, cytując obszerny fragment oświadczenia, które wydał 17 października 1991 roku wraz z innymi posłami do Bundestagu z frakcji CDU-CSU (m. in. Eriką Steinbach), w którym opowiadał się za odrzuceniem projektu ustawy o ratyfikacji polsko-niemieckiego traktatu granicznego z 14 listopada 1990 roku oraz polsko-niemieckiego traktatu o dobrym sąsiedztwie z 17 czerwca 1991 roku (s. 162–164). Moim zdaniem zabrakło w tym miejscu aktualnego komentarza Koschyka, wyjaśniającego jego ówczesny sposób myślenia o granicach i możliwości ich zmiany.

Rozdział czwarty pt. *Minderheitenpolitik in Deutschland und Europa nach der Epochenwende 1989/1990* stanowi syntetyczne teoretyczno-praktyczne ujęcie problematyki mniejszościowej, osadzone w europejskich i międzynarodowych ramach prawnych.

W rozdziale tym znajdziemy krytyczną analizę ustawodawstwa europejskiego służącego ochronie praw mniejszości po II wojnie światowej, m.in.: Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (1948), Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych (1966); Deklaracji Praw Osób Należących do Mniejszości Narodowych lub Etnicznych, Religijnych i Językowych, przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych w 1992 roku, Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (1950) wraz z protokołami dodatkowymi; Aktu Końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (1975), Dokumentu Spotkania Kopenhaskiego Konferencji w Sprawie Ludzkiego Wymiaru KBWE (1990), Europejskiej karty języków regionalnych lub mniejszościowych (1992), Karty praw podstawowych Unii Europejskiej (2000), Konwencji ramowej o ochronie praw mniejszości narodowych (1998).

Autor podkreślił zarówno postępy w dziedzinie ochrony praw mniejszości, jak i luki dotychczasowego ustawodawstwa, wskazując także trudności praktycznego zastosowania oraz kierunki, w których jego zdaniem powinno ono zmierzać.

Koschik wspominał również ważną dla ochrony praw europejskich mniejszości narodowych, etnicznych i społeczności językowych Europejską Inicjatywę Obywatelską „Minority Safe Pack – One Million Signatures for Diversity in Europe” zainicjowaną w 2017 roku przez Federalistyczną Unię Europejskich Grup Narodowościowych (FUEN). Powyższa inicjatywa jest, jak dotąd, działaniem o największym zasięgu w historii europejskich mniejszości. Inicjatywa trwała 12 miesięcy i zakończyła się 3 kwietnia 2018 roku (a więc po wydaniu niniejszej książki) sukcesem w skali europejskiej, tzn. przekroczono wymagany próg miliona podpisów w skali UE oraz zebrano minimalną liczbę podpisów w co najmniej 7 krajach UE – udało się to w 11 krajach.

W rozdziale czwartym Koschyk przedstawił ponadto syntetyczny opis mniejszości narodowych w Niemczech (duńskiej, serbołużycyckiej, fryzyjskiej oraz Sinti i Romów), jak również języków mniejszościowych i regionalnych w Niemczech i Europie – wskazując osobliwości kulturowe i językowe każdej z mniejszości oraz uregulowania prawne na poziomie prawa europejskiego oraz na poziomie ogólnokrajowym i landowym. Tematyka ta jest już wprawdzie dobrze zbadana i opisana w literaturze fachowej, natomiast walorem tej części jest ukazanie roli niemieckiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (Bundesministerium des Innern, BMI) oraz roli Pełnomocnika Rządu Federalnego ds. Wysiedlonych i Mniejszości Narodowych we współkształtowaniu polityki mniejszościowej w Niemczech.

Wiele miejsca poświęcił autor mniejszościom niemieckim w krajach Europy Środkowej i Wschodniej i w krajach byłego Związku Radzieckiego. W zasadzie jako jedna z niewielu osób miał pełen dostęp i ogląd sytuacji ponad 20 mniejszości niemieckich, oraz możliwość współdecydowania o kształcie polityki wobec tychże w okresie 2014–2017. W tej części jest też najwięcej ciekawych odniesień do doświadczeń autora z współpracą z mniejszościami.

Część poświęcona mniejszościom niemieckim ma charakter przeglądowny, w sposób zwarty przedstawia ich instytucjonalizację w kontekście historycznym, politycznym i społecznym, najważniejsze organizacje i ich rozmieszczenie geograficzne w poszczególnych krajach, specyfikę funkcjonowania (dokonania i bariery działalności), osobliwości kulturowe, językowe i wyznaniowe, przykłady współpracy mniejszości niemieckich z niemieckimi ministerstwami, fundacjami, instytucjami naukowymi i gospodarczymi itp. Znajdziemy zatem opis funkcjonowania mniejszości niemieckich w krajach Europy Środkowo-Wschodniej i Północnej (Polska, Czechy, Słowacja, Węgry, Rumunia, Dania), krajach byłego Związku Radzieckiego (Rosja, Ukraina, Gruzja, Armenia, Mołdawia, Kazachstan, Kirgistan, Uzbekistan), krajach bałtyckich (Litwa, Łotwa i Estonia), krajach byłej Jugosławii (Chorwacja, Serbia, Słowenia). Szczególnie ciekawe z perspektywy europejskiej jest ukazanie niemieckich wysp językowych w Ameryce Północnej, Ameryce Południowej, Australii i Nowej Zelandii.

W rozdziale ostatnim, piątym, pt. *Die religiöse Dimension der Vertriebenen- und Minderheitenfrage*, Koschyk przedstawił problematykę rzadko poruszaną w opracowaniach naukowych i popularnonaukowych, tj. kwestię podejmowania tematyki wypędzeń i mniejszości narodowych w Kościele katolickim i w Kościołach ewangelickich. Rozdział ten uważam za najbardziej wartościowy, wnoszący istotne treści do problematyki mniejszościowej.

Rozdział ten prezentuje przekrojowo kluczowe rozważania we wspomnianym powyżej temacie. Autor odwołuje się do zróżnicowanych dokumentów i faktów z najnowszej historii obydwu Kościołów, cytując szereg dokumentów i wypowiedzi ich najwyższych przedstawicieli.

W przypadku Kościoła katolickiego są to m. in.: encyklika papieża Jana XXIII *Pacem in terris* (1963), encyklika Pawła VI *Populorum progressio* (1967), encyklika papieża Franciszka *Laudato Si* (2015), a także Bulla papieża Pawła VI *Episcoporum Poloniae coetus* (1972) wprowadzająca nowy, kościelny podział administracyjny na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski, tj. diecezję opolską, gorzowską, szcze-

cińsko-kamięńską, koszalińsko-kołobrzeską i warmińską, orędzie Jana Pawła II na XXII Światowy Dzień Pokoju w 1989 roku pt. *Poszanowanie mniejszości warunkiem pokoju* czy Wspólna Deklaracja Papieża Benedykta XVI i Patriarchy Bartłomieja I podpisana w Fanarze w Turcji 30 listopada 2006 roku, która wspierała ochronę mniejszości w Europie i apelowała o uwzględnianie kulturowych osobliwości wszystkich grup narodowościowych.

W interesujący sposób Koschyk przedstawił kontekst opracowania i promulgacji przez papieża Pawła VI Konstytucji duszpasterskiej *Gaudium et spes* sformułowanej 7 grudnia 1965 roku podczas II Soboru Watykańskiego. Nawiązywała ona do poprzednich papieży, od Piusa XII do Pawła VI, i rozwijała ich poglądy, apelując do rządów państw o uwzględnienie praw kulturowych mniejszości etnicznych.

Wiele miejsca poświęcił autor Listowi biskupów polskich do biskupów niemieckich z 18 listopada 1965 roku i odpowiedzi biskupów niemieckich z 5 grudnia 1965 roku, ukazując szerszy kontekst polityczny i religijny tegoż (w trakcie II Soboru Watykańskiego), oraz wkład w proces pojednania arcybiskupa Bolesława Kominka, kardynała Stefana Wyszyńskiego, Karola Wojtyły i ówczesnego przewodniczącego Konferencji Episkopatu Niemiec – kardynała Juliusa Augusta Döpfnera. Podkreślił także symbolikę mszy pojednania w Krzyżowej 12 listopada 1989 roku oraz nieocenioną rolę biskupa diecezji opolskiej Alfonsa Nossola w budowaniu polsko-niemieckiego porozumienia.

Koschyk wspomniał ponadto równie istotny dla procesu pojednania polsko-niemieckiego dokument, tzw. Memorandum Bensberskie (*Bensberger Memorandum*) z marca 1968 roku, podpisane przez ponad 100 intelektualistów katolickich z Niemiec (w tym Josepha Ratzingera), które wzywało polityków niemieckich do uznania wschodniej granicy Niemiec na Odrze i Nysie Łużyckiej oraz uregulowania polskiej administracji kościelnej na terenach, które przed 1945 rokiem należały do Niemiec⁴.

Sądzę, że czytelnika zainteresują także mniej znane w Polsce wątki podejmowania tematyki mniejszościowej i politycznej przez Kościół ewangelicki w Niemczech (Die Evangelische Kirche in Deutschland, EKD), które Koschyk klarownie przedstawił, m.in. Memorandum z Tybingi (*Tübinger Memorandum*), wystosowanym w 1961 roku przez niemieckich ewangelików, w którym opowiadali się za uznaniem granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej, czy Memorandum Rady Kościoła Ewangelickiego w Niemczech z 1 października 1965 roku (*Ostdenkschrift*), pt. „Położenie wypędzonych i stosunek narodu niemieckiego do jego wschodnich sąsiadów” (*Die Lage der Vertriebenen und das Verhältnis des deutschen Volkes zu seinen östlichen Nachbarn*)⁵ oraz Deklarację Konwentu Kościołów Europy Północnej, Wschodniej i Środkowej (*Konvent der ehemaligen evangelischen Ostkirchen e.V.*) z 2010 roku pt. „Vertreibung – Eingliederung – Versöhnung” na temat aktualnej sytuacji wypędzonych. Koschyk zasygnalizował także

⁴ F. Boll, *Krąg z Bensbergu i Memorandum Polskie. Od Soboru Watykańskiego II do poparcia socjalliberalnej polityki odprężenia*, w: F. Boll, W. J. Wysocki, K. Ziemer (red., współpr. T. Roth), *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2010, s. 72–109.

⁵ J. Kłaczek, *Memorandum Rady Kościoła Ewangelickiego w Niemczech „Sytuacja wypędzonych a stosunek narodu niemieckiego do jego sąsiadów wschodnich”: reakcje w Europie i w Polsce w świetle polskiej dokumentacji*, „Dzieje Najnowsze” 2006, t. 38, nr 4, s. 165–178.

inicjatywy w obrębie Kościoła ewangelickiego na poziomie regionalnym, podejmowane w odniesieniu do mniejszości narodowych w Niemczech i krajach Europy Środkowej i Wschodniej, jak np. w uchwaloną przez Kościół Ewangelicki Berlina-Brandenburgii i Śląskich Górnych Łużyc (*Evangelische Kirche Berlin-Brandenburg-schlesische Oberlausitz*, EKBO) ustawę kościelną pn. „Kirchengesetz über die kirchliche Arbeit mit Sorben und Wenden in der Evangelischen Kirche Berlin-Brandenburg-schlesische Oberlausitz” (*Kirchliches Sorben-Wenden-Gesetz*, 2005).

W podsumowaniu autor wskazał najważniejsze wyzwania w obszarze polityki, które z punktu widzenia przyszłości mniejszości narodowych w Niemczech i języka dolnoniemieckiego, mniejszości niemieckich w Europie i państwach byłego ZSRR oraz tzw. wypędzonych i przesiedlonych po II wojnie światowej Niemców powinny zostać uwzględnione, jak np. ochrona ich dziedzictwa kulturowego oraz pamięć o ucieczkach, wypędzeniach i deportacjach w świadomości obywateli RFN, ochrona języka, tożsamości, kultury i tradycji czterech uznanych mniejszości narodowych w Niemczech i języka dolnoniemieckiego, ochrona tożsamości poprzez pielęgnowanie języka, kultury i tradycji wśród mniejszości niemieckich poza granicami RFN, wzmocnienie funkcji „pomostu kulturowego” wśród środowisk wypędzonych, przesiedleńców i mniejszości narodowych i mniejszości niemieckich poza granicami RFN w ramach niemieckiej polityki dobrosąsiedzkich stosunków i współpracy, rozwój europejskich i międzynarodowych ram prawnych ochrony autochtonicznych mniejszości w rozumieniu zapobiegania konfliktom i ochronie pokoju.

Książka Hartmuta Koschyka jest interesującą pozycją na rynku wydawniczym, prezentującą bogatą faktografię odnoszącą się do kluczowych pojęć i procesów ujętych w tytule, osadzoną w szerokim kontekście historycznym, politycznym i społecznym. Z pewnością czytelnik znajdzie w książce dobrą i klarownie przedstawioną analizę procesów związanych ze skutkami II wojny światowej, których doświadczyli Niemcy zamieszkujący obecnie w kilkudziesięciu krajach europejskich i za oceanem. Na uwagę zasługują szczególnie przedstawione w książce doświadczenia z wieloletniej aktywności politycznej oraz uwzględnienie tematyki obecności kwestii wypędzeń i mniejszości w Kościołach katolickim i ewangelickich.

Książka jest godna polecenia szerokiemu kręgowi odbiorców, zarówno naukowcom zajmującym się problematyką poruszaną w niniejszej publikacji (m.in. kwestiami etnicznymi i narodowościowymi, tożsamości, stosunków polsko-niemieckich, problemami integracji/asymilacji), środowiskom mniejszości niemieckich funkcjonującym w opisywanych krajach oraz ziomkostwom, instytucjom i organizacjom zajmującym się problemami mniejszości narodowych, jak i pozostałym zainteresowanym czytelnikom.